

ISSN 2010-720X

ILIM HÁM JÁMIYET



FAN VA JAMIYAT

2023 (№1)

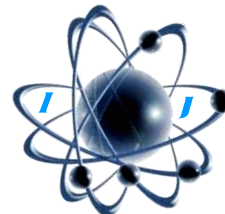
ISSN 2010-720X

2004-jildin mart ayidan boshlab shiga basladi

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI HÁM ORTA
ARNAWLÍ BILIMLENDIRIW MINISTRLIGI**



**ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTI**



ILIM hám JÁMIYET

Ilimiy-metodikaliq jurnal

**Seriya: Tábiyiy hám texnikaliq ilimler. Jámiyetlik hám ekonomikalıq ilimler.
Filologiya ilimleri**

**Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat
pedagogika instituti**

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnal

Seriya: Tabiiy va texnika fanlari. Ijtimoiy va iqtisodiy fanlar. Filologiya fanlari

**Нукусский государственный педагогический
институт имени Ажинияза**

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

**Серия: Естественно-технические науки. Социальные и экономические
науки. Филологические науки**

**Nukus State Pedagogical Institute
named after Ajiniyaz**

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

**Series: Natural-technical sciences. Social and economic sciences.
Philological sciences**

№1

2023

Shólkemlestiriwshi: Ájiniyaz atındaǵı Nókis
mámleketlik pedagogikalıq institutı hám jurnal redakciyası jámaáti
Shólkemlestiriw komiteti baslıǵı: OTEMURATOV B. – NMPI rektori
Bas redaktor:
ALLAMBERGENOV K. - filologiya ilimleriniń doktori, professor

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ

f.i.d., prof. **Abdinazimov Sh.** (Nókis)
 t.i.d., doc. **Abdullaeva Ya.** (Nókis)
 f.i.d. (DSc), doc. **Achilov N.** (Qarshi)
 p.i.f.d., (PhD), doc. **Babaniyazova N.** (Nókis)
 t.i.d. (DSc), doc. **Bazarbaev R.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Berdimuratova A.** (Nókis)
 f.-m.i.d., doc. **Dawletmuratov B.** (Nókis)
 f.-m.i.d.(DSc), prof. **Djumabaev D.** (Tashkent)
 f.i.d., prof. **Raqimjan Turisbek** (NurSultan)
 b.i.d., doc. **Esimbetov A.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Eskeeva M.** (Nur-Sultan)
 f.i.d., prof. **Eshonqulov J.** (Tashkent)
 f.-m.i.d., prof. **Ismaylov Q.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Járimbetov Q.** (Nókis)
 g.i.d., prof. **Jolibekov B.** (Nókis)
 b.i.d., prof. **Jumanov M.** (Nókis)
 b.i.d. (DSc), doc. **Jumamuratov M.** (Nókis)
 f.-m.i.d., prof. **Kamalov A.** (Nókis)
 f.-m.i.d., prof. **Kudaybergenov K.** (Nókis)
 tex.i.d., doc. **Qayipbergenov A.** (Nókis)
 tex.i.d., prof. **Qayipbergenov B.** (Nókis)

f.i.d. (DSc), doc. **Qazaqbaev S.** (Nókis)
 t.i.d., doc. **Qochanov B.** (Nókis)
 b.i.d., prof. **Mambetullaeva S.** (Nókis)
 b.i.d., prof. **Matchanov A.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Mirzaeva S.** (Andijan)
 b.i.d. prof. **Omonov M.I.** (Termiz)
 f.-m.i.d.(DSc), doc. **Otemuratov B.** (Nókis)
 f.-m.i.d.(DSc), doc. **Prenov B.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Rahmonov N.** (Tashkent)
 tex.i.d., prof. **Reymov A.** (Nókis)
 t.i.d., doc. **Saribaev M.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Suyunova N.** (Cherkas)
 f.i.d., prof. **Sherbak S.** (S.Peterburg)
 tex.i.d., doc. **Tagaev M.** (Nókis)
 akademik, f.-m.i.d. **Temirbekov N.** (Alma-ata)
 f.i.d., prof. **Turdimov Sh.** (Tashkent)
 g.i.d., doc. **Turdimambetov I.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Twxlietov B.** (Tashkent)
 f.-m.i.d., prof. **Utewlietov N.** (Nókis)
 f.-m.i.d., prof. **Yavidov B.** (Nókis)

Juwaplı redaktorlar:

f.i.f.d., doc. **F.Sapaeva** – ózbek tili boyınsha
 f.i.f.d., doc. **G.Kdirbaeva** – rus hám inglis tilleri boyınsha

Q.Biysenbaev - juwaplı xatker
Z.Xodjekeeva - korrektor
N.Allamuratova - operator

Jurnal 1992-jıldan «Qaraqalpaqstan muǵallimi» atamasında shıǵarıla baslaǵan. 2004-jıldı «Ilm hám jámiyet» atamasına ózgeretilip, 01-022-sanlı gúwalıq penen Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz hám xabar agentligi tárepinen dizimge alınǵan.

2020-jılı 07-avgustta Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administracyası janındaǵı xabar hám ǵalaba kommunikacyalar agentligi tárepinen qayta dizimge alınıp, 1098-sanlı gúwalıq berilgen.

«Ilm hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilm doktori dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

мақсетте тәкирарлап қолланыў усылы ассонанс термин арқалы аңлатылады. Б.Юсупованың илмий мийнетинде төмендеги пикирди ушыратамыз: «Қарақалпақ тилинің лингвистикалық сөзликлеринде «Ассонанс – турақлы сөз дизбеклеринде гезлесетуғын даўыссылардың үнлеслиги», рус тил билиминдеги сөзликлерде «Ассонанс – тексттің экспрессивлигин арттырыў ушын бирдей даўыссы сеслерди қатар фраза, строфада тәкирарлаў» деп анықлама берилген [8:27-28].

Т.Жумамуратов қосық қатарларында қарақалпақ тилинің сеслик курамында көркемлик, күшли экспрессияны, пайда етиў мақсетинде бирдей ямаса бир-бирине айтылыўы, еситилиўи уксас болған даўыссы сеслердің қатар келген сөзлердің басында тәкирарланып қолланылыўы – ассонанс кубылысын көркемлеў куралы сыпатында шебер пайдаланған. Оның төмендеги формаларын көриўге болады:

1) «А» сесиниң қайталаныўы:

Алып Иван түсти жолға,
Ал, Аяп дем алып жатты,
Аздан кейин жүрмек бул да. [10:50]
Алымларды алдыртыпты алыстан,
Араб, парсы, қытай, юнон, орыстан. [10:133]

2) «Е» сесиниң қайталаныўы;

Еринлери кемсең-кемсең,
Еңирегенде жас баладай,
Егленип кеп залым Хусен,
Күлди ғарқылдап ғарғадай [10:107]

3) «О» сесиниң қайталаныўы:

Он бес жигит, он бес қыз,
Отырыспа қурыпты.
Олар бәри жараксыз,
Бара салдық қурықты. [10:220]

4) «Ү» сесиниң қайталаныўы:

Үш жигирма бес жасты өткерип бастан,

Үш жүз жыллық тарийх көрген бүлбүлим [15:98]

5) «И» сесиниң қайталаныўы;

Ийеледің неше түрлі саласын,
Илимди бир дәрәя десек мысалы,
Дүркін-дүркін қарақалпақ баласын,
Шарықлаттың ашып илим қушағын [15:104]

6) «Ө» сесиниң қайталаныўы:

Өскен еди бир гөззал болып,
Өткирлиги таудың тасындай. [15:107]

7) «Е» хәм «Ө» сеслериниң қайталаныўы:

Ермен десең душпанға,
Еки көзди жумбағыл.
Өтип кеткен ис ушын,
Өкиніп бала турмағыл [15:147]

Ассонанс кубылысы арқалы шайыр пикирди көркемлеп жеткеріўге урынғанын, сөзлердің тәсир етиўшилигин күшейткенін көреміз.

Солай етип биз, ҳәзирги қарақалпақ поэзиясының ең ири тулғаларының бири, Т.Жумамуратовтың шығармаларының тилин фонетика-семантикалық, стилистикалық аспектте лингвопоэтикалық жақтан үйреніў барысында төмендегидей жуўмақларға келдик:

- Шайыр өзиниң қосықларында тек сөз таңлаўға үлкен итибар берип қоймастан, ҳәр бир сести шебер қолланыў арқалы қосықтың идеялық-көркемлик дәрежесиниң артыўына хәм эстетикалық гөззаллық пайда етиўге, қосықтың эмоциональ-экспрессивлик тәсирлигииниң артыўына ерискен.

- Шайыр биргелкили даўыссыз сеслердің қайталаныўы – аллитерация, қатар келген сөзлердің басында бирдей ямаса уксас даўыссы сеслердің қолланыўы – ассонанс кубылысларын вертикаль хәм горизонталь түрде қолланыў арқалы фонетика-семантикалық байланыслардың пайда болыўына ерискен.

Әдебиятлар

1. Ваулина И.А. Фоносемантическая экспрессивность русского слова: лингвистический и психо-лингвистический аспекти: Автореф. дисс. ... канд. фил. наук. – Екатеринбург: 2017.
2. Қиличев Э. Ўзбек тилининг практик стилистикаси. – Тошкент: “Ўқитувчи”, 1985.
3. Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. – М.: Учпедгиз, 1957; Аванесов Р.И. Русское литературное произношение. – М.: Просвещение, 1984; Зиндер Л.Р. Общая фонетика. – М.: «Высшая школа», 1979; Панов М.В. Современный русский язык. Фонетика. – М.: «Высшая школа», 1979.
4. Абдиназимов Ш. Лингвопоэтика. – Ташкент: 2020. ; Юсупова Б. Фоностилистика. – Тошкент: 2021.
5. Жәрімбетов Қ. XIX әсир Қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери хәм раўажланыў тарийхы. – Нөкис: «Билим», 2004; Әдебияттаныўдан сабақлар. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2012; Оразымбетов Қ. Таңламалы шығармалар топламы. I, II том. – Нөкис: «Билим», 2018; Генжумаратов Б. Әжинияз лирикасының поэтикасы. – Нөкис: «Билим», 1997.; Dosimbetova A. Adebeyatta kirkemlew qurallari. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2017.
6. Абдиназимов Ш. Лингвопоэтика. – Ташкент: «Yoshlar nashriyot uy», 2020.
7. Насыров Д., Бекбергенов А., Жәрімбетов А. Русша-қарақалпақша лингвистикалық терминлер сөзлиги. – Нөкис: 1979.
8. Юсупова Б. Фоностилистика. – Ташкент: 2021.
9. Жумамуратов Т. Аралға келдим оралып. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2015.
10. Жумамуратов Т. Шығармалар жыйнағының 3 томлығы. I том. – Нөкис: «Қарақалпақстан». 1978.
11. Жумамуратов Т. Дослық хәкқында қосықлар. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.
12. Жумамуратов Т. Мениң заманласларым. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1962.
13. Жумамуратов Т. Жүрек мухаббаты. – Нөкис: 1956
14. Жумамуратов Т. Шайыр мийрасы. – Нөкис: 2015.
15. Жумамуратов Т. Толқында. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1970.

РЕЗЮМЕ. Мақолада ҳозирги қарақалпақ поэзиясиниң йирик вакилларида бири Т. Жумамуратов асарлари тилининг фонетик поэтикаси лингвопоэтик аспектда ўрганилған. Шоирнинг шеър яратишда ҳәр бир товушни қўллаш махорати, жарангсиз товушларнинг такрори-аллитерация, кетма кет келған сўзларнинг бошида бир ёки ўхшаш жарангли товушларнинг вертикаль ва горизонталь тарзда қўлланиши орқали фонетик-семантик муносабатларнинг пайдо бўлиш масалалари ҳақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ. В статье изучена фонетическая поэтика языка произведений одного из самых крупных представителей каракалпакской поэзии Тлеубергена Жумамуратова в лингвопоэтическом аспекте. Статья широко раскрывает мастерство поэта в использовании каждого звука, повторение одинаковых согласных звуков- аллитерации, использование одинаковых или схожих гласных звуков в словах, идущих подряд, а также вопросы возникновения фонетико- семантических связей посредством использования явления ассонанса в горизонтальной и вертикальной форме.

SUMMARY. The article studies the phonetic poetics of the language of the works of one of the largest representatives of the Karakalpak poetry Tleubergen Zhumamuratov in the linguistic and poetic aspect. The article widely reveals the poet's mastery in the use of each sound, the repetition of the same consonant sounds-alliterations, the use of the same or similar vowels in consecutive words, as well as the issues of the emergence of phonetic-semantic connections through the use of the phenomenon of assonance in horizontal and vertical form.

HAYDAR XORAZMIYNING "GULSHAN UL – ASROR" MASNAVIYSIDA FORSCHA O‘ZLASHMA QATLAMGA OID LEKSEMALAR IFODASI

N.Ch.Tashmatova – o‘qituvchi

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti

Tayanch so‘zlar: turkiy til, o‘zbek tili, forsha, o‘zlashma, masnaviy, so‘z, ibora, leksema, til.

Ключевые слова: турецкий язык, узбекский язык, персидский язык, адаптация, Маснави, слово, словосочетание, лексема, язык.

Key words: turkish language, Uzbek language, Persian, adaptation, Masnavi, word, phrase, lexeme, language.

Tarixiy taraqqiyot jarayonida dunyo xalqlari o‘rtasida o‘zaro iqtisodiy, siyosiy, ilmiy, madaniy aloqalar sodir bo‘ladi. Buning natijasida tillarning lug‘at tarkibi yangi tushunchalar va ularni ifodalovchi so‘zlar bilan boyib boradi. Darhaqiqat, o‘zbek xalqi bilan hamohang tarzda o‘zbek tili ham o‘zining tarixiy rivojlanishida ko‘plab boshqa xalqlar tillari bilan aloqada bo‘ldi. Shu bois, o‘zbek tili lug‘at tarkibining ma‘lum qismini o‘zlashgan so‘zlar tashkil etadi [8].

O‘zbek tili lug‘at tarkibining boyishida ichki imkoniyatlar muhim manba hisoblanadi. Shunga qaramasdan, dunyodagi hech bir til o‘z ichki imkoniyatlariga tayanib ish ko‘rmaganidek, o‘zbek tili uchun ham faqat o‘z so‘zlari va imkoniyatlariga kifoya qilmaydi. O‘zbek tili so‘z boyligining takomillashuvida tashqi manba katta rol o‘ynaydi. Umuman, har qanday til sof holda yashay olmaydi [5].

Boshqa qardosh turkiy tillar singari o‘zbek adabiy tili uchun ham so‘z o‘zlashtirish xarakterli hisoblanadi. XI asrga oid o‘zlashmalarning o‘zbek adabiy tiliga kirib kelishida fors-tojik va arab tilidan o‘zbekchaga o‘g‘irilgan badiiy tarjimalarning roli sezilarli edi. Fors-tojik tili: bu davrda ma‘muriy, huquqiy, tijoriy, ilmiy, diniy tushunchalarni ifodalovchi sharq tillari so‘zlarining o‘zbek adabiy tiliga o‘zlashishida vositachi vazifasini bajaradi. Tabiiyki, chet so‘zlarning turli soha leksikasiga o‘zlashishi farqlanadi. Jumladan, harbiy terminologiya mo‘g‘ulcha so‘zlar hisobiga kengaygan bo‘lsa, ma‘muriy, siyosiy, tijoriy-moliyaviy, ilmiy, diniy leksika esa asosan arabcha, forsha-tojikcha o‘zlashmalar orqali boyigan. Umuman, turkiy tillar leksikasidagi chet so‘zlarni ikki guruhga taqsimlab tahlil etish maqsadga muvofiq:

1) qadimiy (islomgacha bo‘lgan) davr. Bunga sanskritcha, sug‘dcha va xitoycha unsurlar xos;

2) nisbatan yangi (islom hamda mo‘g‘ullar istilosidan keyingi) davr. Mazkur guruhdan arabcha, fors-tojikcha va mo‘g‘ulcha o‘zlashmalar o‘rin egallaydi.

Turkiy tillar so‘z boyligida sug‘dcha, sanskritcha, xitoycha o‘zlashmalarning paydo bo‘lishiga turkiy xalqlarning qadimdan sug‘d, hind, xitoy, xorazm xalqlari bilan yaqin aloqalari mahsuli sifatida baho beriladi [6]. XIV asr oxiri va XV asr boshlarida yashab ijod etgan Haydar Xorazmiy “Gulshan ul-asror” masnaviyisida ham o‘zlashma qatlamga doir leksemalar o‘z ifodasini topgan. Bu esa o‘sha davr leksikasi haqida oz bo‘lsada ma‘lumotga ega bo‘lish imkonini beradi. Biz ushbu tadqiqotimizda masnaviyda keltirilgan o‘zlashma qatlamga oid leksemalarning nisbatan yangi (islom hamda mo‘g‘ullar istilosidan keyingi) davr holatini o‘rganamiz. Mazkur guruhdan arabcha, fors-tojikcha va mo‘g‘ulcha o‘zlashmalar o‘rin egallaydi.

XIV-XV asrlarda turkigo‘y adiblar fors-tojik tilini yaxshi bilganlar va har ikkala tilda ijod qilganlar. Demak, forsha-tojikcha so‘zlarning o‘zbek tiliga o‘zlashishida quyidagi omillar muhim rol o‘ynagan: a) o‘zbek va tojik xalqlarining qadimdan bir (yoki qo‘shni) hududda, bir xil ijtimoiy tuzum, iqtisodiy va madaniy-ma‘naviy muhitda yashab kelayotganligi; b) o‘zbek-tojik va tojik-o‘zbek ikki tilliligidining (blingvizmining) keng tarqalganligi; v) tojik va fors tillarida ijod qilish an‘analarining uzoq yillar davom etganligi; g) Qo‘qon xonligi va Buxoro amirligida tojik tilining alohida mavqega ega bo‘lganligi; d) adabiyot, san‘at, madaniyat, urf-odatdagi mushtaraklik [7]. Alisher Navoiy asarlari leksikasida 5489 ta sof fors-tojikcha so‘z qo‘llangan bo‘lsa [3], Rabg‘uziyning “Qisasi Rabg‘uziy” asarida 321 ta sof fors-tojikcha, arabcha o‘zlashmalardan yasalgan 9 ta fors-tojikcha leksema ishlatilgan [2]. Haydar Xorazmiyning “Gulshan ul-asror” masnaviyisida ham fors-tojikcha o‘zlashmalar ancha faol qo‘llangan bo‘lib, 310 ta leksemani tashkil qiladi.

Payg‘ambar leksemasi (payg‘om- “xabar, mujda”) “Xudoning xohish-irodasini bandalarga yetkazuvchi kishi” ma‘nosida ifodalangan va asosan sarlavhalarda keltirilgan: Sulaymon payg‘ambar haqida hikoyat 15A-7. Masnaviy lug‘at boyligida o‘zlashmaning arabcha **nabiy, nabi**: *Bir nechani dunyoda qildi nabiy, Bir nechani otini qo‘ydi valiy*. 1A-11. *Su bila kelturdilar ul ko‘zani, Ochti Sulaymon nabi ro‘zani*. 15B-5. **rasul**: *Andaki Ya‘qubi Rasuli Amin, Hajr ichida yer edi Yusuf‘g‘amin*. 21B-8. kabi sinonimlarini ham ko‘rish mumkin.

Asarda “Xudoga itoatli kishi”ni **banda** deya zikr yutilgan: *Qudrat iyosidurur u Biru Bor, Banda sirini bilur ul oshkor*. 1A-9. Leksema Rabg‘uziyning “Qisasi Rabg‘uziy”da ham ushbu ma‘noda ifodalangan: *Tajrining bandasiman, birlikiya kitab* (169v16) [2]. Masnaviy lug‘at tarkibida tekshirilayotgan terminning **qul** sinonimi ham ko‘zga tashlanadi: *Borchasig‘a qullug‘ uchun amri shar‘, Kashf bo‘lib vahy bila aslu far‘*. 1B-7. O‘z navbatida, ushbu **qul** leksemasining “qul, xizmatkor” semasi ham mavjud bo‘lib, bu sema masnaviyda ifoda etilmagan.

Dehqon so‘zi fors-tojik tili zaminida yasaliib, keyinchalik turkiy tillarga o‘tib o‘zlashgan va yerga ishlov beruvchi, urug‘ ekib hosil oluvchi shaxsni ifodalovchi leksema hisoblanadi, masnaviy leksikasida ham ushbu ma‘noni ifodalab kelgan: *To‘kmasa dehqon araqi poy bil, Yemishining foidasin tobmas el!* 6A-6. **Dehqon** so‘zi VII-XIII asrlarda ham turkiy xalqlar tilida qo‘llangan bo‘lishi kerak. Lekin u O‘rxun-Yenisey yozma manbalarida, Mahmud Qoshg‘ariy lug‘atida, “Qipchoq tili lug‘ati”da qayd etilmagan. Faqat XIV asrda yaratilgan turkiy yozma manbalar – XIV asr Xorazm yozma yodgorliklarida **dehqan**, Alisher Navoiy asarlarida **dehqon** shaklida uchraydi: *Chu men bir jom uchun dehqon asirimen, ajab ermas, Libosim tok bargi rishta belbog‘larga tok o‘lmoq* (G‘.S. 337). So‘zning strukturalari qo‘shma bo‘lib, u ikki mustaqil til birligidan tashkil topgan. Fors-tojik tilining yozma manbalarida X asrlardan boshlab qayd qilingan yozma yodgorliklarda quyidagi ma‘nolarda qo‘llangan: 1) qishloq arbobi, qishloq xo‘jayini; yer egasi, boy; 2) yer ishlari bilan shug‘ullanuvchi; 3) fors, tojik xalqi; 4) tarixni biluvchi, qissa aytuvchi (F.Z.T. 1, 1969, 365). **Dehqon** so‘zi semit tillari oilasiga kiruvchi hozirgi arab tilida ham دهقان ko‘pligi دهقانة yoki دهقان kabi shakllarda qo‘llanib, dohiy, yo‘lboshchi, sarkarda, mashhur va ulug‘ kishi ma‘nolarini bildiradi. Bu fakt shuni tasdiqlaydiki, **dehqon** so‘zi arab tiliga VII-X asrlarda o‘tib o‘zlashgan bo‘lishi kerak. Chunki bu so‘zning daslabki shakli **deh** + **xoon-xon** va qishloq xoni, qishloq shoxi ma‘nosini anglatgan bo‘lishi kerak. Keyinchalik esa yana yangi qo‘shimcha ma‘nolar bildirib boshlagan. **Dehqon** so‘zining strukturalari tarixan qo‘shma bo‘lib, u fors-tojik tili zaminida yasalgan. Uning birinchi komponenti fors-tojikcha (**deh** – qishloq) va ikkinchi komponenti **qon** < **qoon** < **xoon** < **xon** turkiy tildan o‘tib o‘zlashgan til birligidir [4].

Kabob so‘zi masnaviy leksikasida ma‘no ko‘chish hodisasini izohlab kelgan bo‘lsada, cho‘g‘da pishirib tayyorlanadigan ovqat semasini ifodalagan: *Ko‘z yoshidin-boda, bag‘irdin-kabob, Dardi dilim-nuqlu, fig‘onim-rubob*. 3B-1. Fors-tojik leksikasi bo‘lgan bu so‘z eski o‘zbek tiliga o‘tib o‘zlashgan. Alisher Navoiy asarlarida **kabob** tarzida qo‘llangan: *Ikki o‘tlug‘ nargisingkim qildilar bag‘rim kabob, Biridur ayni xumor, ichinda biri masti xob* (G‘.S. 61). O‘rxun-Yenisey yozma manbalarida qayd etilmagan. Mahmud Qoshg‘ariy lug‘atida **kabob** so‘zining sinonimi turkiycha formasi **sukunchu** – kabob (MK, III. 357) shaklida uchraydi. **Kabob** so‘zi tarixan yasama bo‘lib, u ikki mustaqil so‘z – **kam** va **ob** – suv elementlarining qo‘shilishidan yasalgan. **Kabob** bir necha usulda tayyorlanadi. Bu usullarning barchasida ham suv kam qo‘llanadi. Mana shu belgi asosida tayyor bo‘lgan ovqat ham

kam+ob<kabob deb nomlangan. Hozirgi tillarda *shashlikning kabob* deb atalishi bu tildagi keyingi hodisadir. *Kabob* soʻzi sostavida yuz bergan fonetik oʻzgarish (*m> b; b> v; a> o*)larning barchasi fonetik qonunlarga mos keladi [4].

Meva soʻzi masnaviyda quyidagi maʼnolarni bildirib kelgan: "baʼzi daraxt va butalarning hosili" *Sarvtek ozoda boʻl-u rostkor*, *Yo oʻriku olma bikin mevdor*. 14B-5, "koʻchma maʼnoda" *Ahli nazar shevasini soʻz bila*, *Nuri basar mevasini koʻz bila*. 3A-3. Bu soʻz fors-tojikcha, eski oʻzbek tiliga oʻtib oʻzlashgan va hozirgi oʻzbek tilida ham aktiv qoʻllanadi. Ammo Oʻrxun-Yenisey yozma manbalari, Mahmud Qoshgʻariy lugʻati, "Tafsir"da qayd etilmagan. Alisher Navoiy asarlarida: *Ey chuchuk jonim sening shirin labing*, *Mevai jonim turunji gʻabgʻabing*. (GʻS.359) formasida keladi. Eski va hozirgi tojik tilida **meva** (Ibn Sino asarlarida bu soʻz qayd qilingan), fors tilida میوه **mive** variantida ifodalangan. Eroniy tillardagi **meva-**

mive ,turkiy tillardagi *mive-momə-mive-miyoʻs-meyva-mive-meyve-möğə* variantlarini oʻzaro qiyoslaganda, ushbu soʻzning yasamaliği seziladi. Soʻzda ikki komponent boʻlib, ular keyinchalik oʻzaro kirishib ketgan va oʻzaklar orasida morfologik qayta boʻlinish hodisasi yuz bergan. Ikki mustaqil soʻz bir soʻz holiga kelib qolgan. Bu holatni tadrijiy ravishda koʻrsatganda, u **meva<me(h)+va<me(h)+ba:<meh+ba(r)<beh+bar<bor** boʻlishi kerak. **Meh-beh** soʻzi forscha boʻlib, yaxshi, yoqimli, mazali, bar-bor soʻzi ham meva, hosil maʼnosida kelgan. Meva soʻzi shirin, mazali, yoqimli, samar, hosil demakdir [4].

Masnaviyda keltirilgan oʻzlashma leksemalar oʻsha davr maʼnaviy, madaniy, iqtisodiy, siyosiy hayotini oʻzida aks ettirish bilan birga tildagi oʻzgarishlarni ham ifodalab berishga xizmat qiladi. Har qanday tilning soʻz boyligida oʻzlashmalarning paydo boʻlishi xalqlarning yaqin aloqalari mahsuli hisoblanadi.

Adabiyotlar

1. Haydar Xorazmiy. "Gulshan ul-asror" (Mahzan ul-asror) qoʻlyozmasi. OʻzRFA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi. № 37.
2. Абдушукуров Б. "Қисаси Рабғузӣ" лексикаси. –Т.: Академия, 2008
3. Бафоев Б. Навоӣӣ асарлари лексикаси. –Т.: "Фан", 1983
4. Бафоев Б. "Кўҳна сўзлар тарихи". –Т.: "Фан", 1991
5. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. –Т.: Фан, 1985.
6. Дадабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. –Т.: "Езувчи", 1991.
7. Жамолхонов Х.А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 2-қисм. –Т.: Низомий номидаги ТДПУ, 2004.-Б.55.
8. Йўлдошев И. Ўзбек китобатчилиқ терминологияси. –Т.: "Фан", 2004.

REZYUME. Ushbu maqolada Haydar Xorazmiyning "Gulshan ul-asror" masnavisida ifodalangan oʻzlashma soʻzlar tasnif va tahlil etilgan. Biz ushbu tadqiqotimizda masnaviyda keltirilgan oʻzlashma qatlamga oid leksemalarning nisbatan yangi (islom hamda moʻgʻullar istilosidan keyingi) davr holatini oʻrganamiz. Mazkur guruhdan arabcha, fors-tojikcha va moʻgʻulcha oʻzlashmalar oʻrin egallaydi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье классифицируются и анализируются идиомы, выраженные в маснави «Гюльшан ул-асрар» Гейдара Хоразми. В данном исследовании мы изучаем состояние представленных в маснави лексем самоидентификационного слоя в относительно новый (после исламского и монгольского завоевания) период. В эту группу входят арабские, персидско-таджикские и монгольские адаптации.

SUMMARY. In this article, the idioms expressed in the masnavi "Gulshan ul-asrar" by Heydar Khorazmi are classified and analyzed. In this research, we study the state of the lexemes of the self-identification layer presented in the Masnavi in a relatively new (after the Islamic and Mongol conquest) period. This group includes Arabic, Persian-Tajik and Mongolian adaptations.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ ӨЗЛЕСТИРИЛГЕН СӨЗЛЕРДИҢ ҚУРЫЛЫСЫ ХАҚЫНДА

Г.У.Темирханова - еркин излениўши

Ўзбекстан Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты

Таянч сўзлар: ўзлашма сўзлар, билингвизм, лексик ўзлашган сўзлар, морфологик, бирлик

Ключевые слова: заимствованные слова, билингвизм, лексическое заимствование, морфология, единица.

Key words: borrowed words, bilingualism, lexical borrowing, morphology, unit

Қарақалпақ тили қурамындағы шет тили лексикасы, лингвистлерде дәстүрий қызығыўшылықты оятады. Хәр қыйлы тиллик системалардың өз-ара хәрәкетлериниң байланысы нәтийжесинде теориялық хәм әмелий машқалалардың изертлениўи ҳәзирги ўақытта мәдениятлар ара активлилик себебинен әҳмийетке ийе болып келеди. Тиллик байланыслар – бул бир бирине тәсир етиўши бир неше тиллердиң өз-ара хәрәкети болып есапланады. Тиллик байланыстың ең көп қолайлы жағдайларының бири бул билингвизм болып есапланады, яғный индивидуумның еки тилге түсиникли болыў қәбилети. Соны да айтып өтиўимиз керек, бул берилген түсиник биринши гезекте, тилдиң түрли дәрежелеринде, атап айтатуғын болсақ структуралық өзлесиў имканияты менен белгиленетуғын тил турақлылығы дәрежеси менен байланыслы. Лексикалық өзлесиў болса да, сөзлер қабыл етип атырған тилге ең дәслеп өмирдиң хәр түрли тараўларынан кирип келгенинде, ең кең тарқалған өзлесиў түрлериниң бири болып қалса да, қарақалпақ тили де структуралық өзлесиў сыяқлы процесс пенен белгиленеди.

Шет тилиндеги сөздиң қурылысы оның пүтинлигин тәмийинлейтуғын бөлеклериниң жайласыўы, тәртиби хәм сыртқы көринисте сүүретленетуғын лексикалық бирликтиң сыртқы дүзилиси сыпатында түсиниледи.

Бирақ соны да есте тутыўымыз керек, хәр қыйлы тил ўәкиллери өзлестирилген сөзлердиң морфемалық қурылысын олардың лингвистикалық компетенциясы хәм лингвистикалық қәбилетине байланыслы өзине сай дәрежеде түсиниўи мүмкин. М.Мартысюктиң пикиринше «заманағөй тилдеги көплеген өзлестирме сөзлер морфологиялық тәрептен бир-биринен ажралмайды» деп көрсетеди [3:89]. Қандай да бир шет тилин билетуғын тил ўәкиллерине тән болған басқаша көз қараста қарайтуғын болсақ, өзлестирме сөзлерди ажратыўға болады деп есаплаў мүмкин хәм бул бизлердиң пикиримизше дурыс деп есаплаўға болады. Мәселен, Э.Хауген, өзлестирме сөзлерди қурылыслы белгилерге сай классификациялай отырып, гибридли өзлесиўлерди (жетилиспеген көширме) яғный, шет тилинен кирип келген хәм түпкиликли элементлерден қуралған сөзлерди айырып көрсетеди [4:344-382].

Қарақалпақ тили қурамындағы шет тили лексикасын қурылыслы бөлиниўшилиқ хәм бөлинбеўшилиқ көз қарасынан көрип шығып, бизлер төмендеги тийқарғы қурылыслы түрлерди ажратамыз.

1. *Транслитерация етилмейтуғын өзлестирме сөзлер*

Ең биринши гезекте соны айтып өтиў керек, яғный лексикалық бирликлерди бирлемши ямаса екилемши

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

Абдуллаева С.Н. Фоностилистические особенности русских и узбекских пословиц	67
Allanazarov E.E., Qadirbergenova G. X.Dáwletnazarov shıǵarmalarında frazeolgizmlerdiń qollanıw ózgesheligi	69
Azizov S. Pedagogik oliy ta'limda bo'lajak ingliz tili mutaxassislari-talabalarning yozuv kompetensiyasini takomillashtirish konsepsiyasi	71
Badalbayeva M. Terminologiya sohasi taraqqiyotidagi terminlarning shakllanish bosqichlari, turlari va amaldagi muvaffaqiyatli natijalar	72
Бузрукова Д.М. Тил бирликларининг ҳиссийлик табиати	74
Danabayeva G. Kiyim-kechak nomlarining turkiy tillardagi tasnifi masalasi (bosh kiyimlar misolida) ...	75
Eshmanova B.X. O'zbek xalq maqollarida antitezaning ifodalanishi	77
Казаков И.Р. Тил ва менталитет тушунчалари мушоҳадаси	79
Кдырбаева Г.К. Олам паремиологик манзарасида мифологик концептосфера бирликларининг воқеланиш хусусиятлари	81
Qodirova F.Q. Olam til orqali shakllanadi	84
Мо'minova Sh.T., Shofqorov A.M. O'zbek adabiy tili va sheva munosabatlari	86
Norkuziyeva D.Sh. Zoomorf tizimlarning milliy va madaniy xususiyatlari	87
Prekeeva A. Namanganlı qaraqalpaqlar	89
Ruzimov Sh.S. A.Qosimov, M.Qosimova muallifligidagi "inglizcha-o'zbekcha-ruscha, o'zbekcha-inglizcha-ruscha" anatomik terminlar lug'atining tuzilish tamoyillari	92
Сайфуллаев Б.Н. Ўзбек-козок диалектал фраземаларининг таркибий хусусиятлари	93
Сейтназарова И.Е. Тилеўберген Жумамуратов шығармаларында фонетика-семантикалық кубылыслар	95
Tashmatova N.Ch. Haydar Xorazmiyning "Gulshan ul-asror" masnaviysida forsha o'zlashma qatlamga oid leksemalar ifodasi	98
Темирханова Г.У. Қарақалпақ тилиндегі өзлестирілген сөзлердің қурылысы хақында	99
Shermatova D.Ya. Oliy ta'lim texnika yo'nalishlarida tahsil olayotgan talabalarning o'zbek tilidagi muloqot madaniyatini rivojlantirish	101
Шерниязова Ж.Е. Коммуникатив қәбилетти раўажландырыўшы сөзсиз байланыс қураллары	103
Шынназарова С. Соматикалық бирликлердің фразеологизмлерде тирек сөз сыпатында берилиўи	105
Chariev Ch.D. Türkmen tilinde geminaciya qubılısı	107

Ádebiyattanıw

Allambergenov K. Epos and histories (on the example of national versions of the epic "Edige")	110
Allamberganova G. Qoraqalpoq xalqi va jahon xalqlarining og'zaki ijodidagi mushtarak jihatlar	112
Алламбергенова П. Журналист суриштируви жанрининг ўзига хослиги	113
Алламуратова З. Қарақалпақ прозасында гүрриң жанрында детектив формалардың берилиўи	116
Атабаева Е. Қарақалпақ балалар поэзиясында ғәрезсизлик жылларындағы дидактикалық қосықлардың өзгешеликleri	118
Бекбергенова М. Көркем әдебияттың раўажланыўы хәм көркем методлар	119
Biysenbaev Q. Oyın-zawıq qosıqları hám olardıń janrlıq ózgeshelikleri	121
Даўтова Г. Қарақалпақ фольклортаныў илиминің пайда болыўы хәм раўажланыў басқышлары ...	122
Esemuratova U.X. Dáwletyarbek dástanınıń Qarajan baqsı Kabulov variantı haqqında	123
Gulomova Z. The best literary achievements of eastern and western literature of the XX century in the figure of ralph Ellison	125
Кәрибаева А.Ө., Тортқұлбаева Т.А. Түркий тиллердеги терминлердің қәлиплесиў тарийхи	127
Кеңесбаева Ш. Қарақалпақ ертеқ тип сюжетли дәстанларының пайда болыўы хәм қәлиплесиўинде ертеқлердің тутқан орны	130
Керуенов Т. Алишер Наўайының дәретіўшилиги хәм түркмен әдебияты	131
Сарсенбаева А.К. Тәжетдин Сейтжановтың поэмаларының көркемлик өзгешеликleri	133
Reymova D. Dástanlardaǵı mifologiyalıq motivler hám olardıń kórkemlik xızmeti (Edige dástanı misalında)	135
Зарипова З. Умай ана образында қуқ культинің сәўлелениўи	136
Yusupova A. Tólepbergen Qayıpbergenovtıń XX ásir aqırı XXI ásir basındaǵı dóretiwshilik ózgeshelikleri	137